

"טוב שברופאים לגיהנום"?

בנימין גזונדהייט,

היח' להמטולוגיה-אונקולוגיה, מח' ילדים, בית-חולים סורוקה, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע

תקציר

האימרה הידועה "טוב שברופאים לגיהנום" בסוף המישה של מסכת קידושין היא לכאורה גינוי קשה וכוללני כלפי הרופאים והרפואה. רושם זה עומד בסתירה עם הכבוד וההערכה שמובעים כלפי הרופא והרפואה, הן בתלמוד והן במסורת היהודית לדורותיה.

המטרה בסקירה הנוכחית היא לעיין בפרשנות האימרה לאורך הדורות, ולחשוף את הפירוש ההיסטורי של האימרה על-פי הקשרה ההיסטורי במישה ובמקבילותיה.

למטרה זו נבדקו המקור התלמודי ומקבילותיו על-פי כתבי יד קדומים, וכן נחקרו הרקע ההיסטורי והביוגרפי של פרשניה הרבים של האימרה, על-מנת להסביר את דרכי הפרשנות השונות של הפרשנים היהודים והלא-יהודים.

מתוצאות בדיקת כתבי היד עולה, שאותו קטע חסר במישה המקורית וצורף אליה בתקופות מאוחרות יותר. ייתכן שהקשרה המקורי של האימרה גינה רק את אותם הרופאים שטיפלו בחוליהם בשיטות של מינות ועבודה זרה. בכל זאת, הפכה האימרה החריגה מקור לפרשנים היהודים לדרישת לקחים מוסריים חשובים – כל מחבר על-פי מישנתו ועל-פי צורך השעה. הספרות הלא-יהודית אף היא ניצלה את האימרה לרעה, כדי לפרנס את האידיאולוגיה האנטישמית שלה מתוך מקורות התלמוד.

לסיכום, מהאימרה "טוב שברופאים לגיהנום" אין להסיק מסקנות עקרוניות לגבי הערכת הרפואה והרופאים במסורת היהדות. ייתכן שהיא מתייחסת דווקא לאותם הרופאים בני אותה תקופה, אשר ריפאו בדרכים של מינות ועבודה זרה. בתלמוד מובעים הערכה וכבוד כלפי הרפואה והרופאים, ובעקבות כך המשיכו הפרשנים היהודים לתלמוד ולדרוש מהאימרה החריגה "טוב שברופאים לגיהנום" לקחים מוסריים חשובים לאורך כל הדורות, כדי לשפר את האחריות המקצועית והמוסרית של הרופאים במסורת ישראל.

הקדמה

בספרות היהודית מובעת הערכה רבה לרופאים, לרפואה ולנושאים של אתיקה רפואית [1]. חכמי התלמוד [2] וחכמי ישראל לדורותיהם [3] עסקו ברפואה ושיבחו את הרפואה כמקצוע נעלה [4]. האימרה "טוב שברופאים לגיהנום" (מישה סוף קידושין ד:יד) חורגת מיחס חיובי זה. בסקירה זו מנותחת האימרה באופן שיטתי ומקיף: מובאים הפירושים היהודיים

מוקדש לזיכרו הברוך של "הטוב שברופאים", שמואל גיליס, שעבד במחלקה להמטולוגיה בבית-החולים הדסה עין-כרם, ירושלים, ונרצח בדרכו מבית-החולים הדסה לביתו בכרמי צור בתאריך ט' שבט תשס"א (2 בפברואר 2001).

Key words: Jewish medical ethics; Medical ethics; "The best among the physicians to Gehinom"; Ethics of physicians; Medicine in Talmud.

לדורותיהם באופן כרונולוגי [5], ואלה מנותחים על-פי הקשרם ההיסטורי, התרבותי, הביוגרפי והמנטלי של הפרשנים השונים, המייצגים גישות ולקחים שונים על מעמדו ושליחותו של הרופא במסורת ישראל. מובאות גם מקבילות ופירושים ממקורות לא-יהודיים לאימרה זאת. עיין בכתבי היד הטובים והאמינים של המישה מאיר באור חדש את הבנת האימרה התמוהה. כמו-כן, נדונה המשמעות ההיסטורית והתרבותית של האימרה, ותרומתה לאתיקה הרפואית במסורת ישראל.

הפרשנות היהודית

רבי שלמה יצחקי (רש"י) (צרפת; 1105-1040) – מפרשן המקרא והתלמוד, מעלה בפירושו על התלמוד מספר הסברים: "[...] אינו ירא מן החולי, ומאכלו מאכל בריאים, ואינו משבר לבו למקום, ופעמים שהורג נפשות, ויש בידו לרפאות העני ואינו מרפא." כל אחד מההסברים הללו עומד בפני עצמו ומבטא ביקורת כלפי הרופא, אך ייתכן שההסברים השונים הם שלבים בהידרדרות מוסרית של רופא שעלולה להגיע לזילזול בחולה העני ולהריגת נפשות. לעיתים ניכרת בפירושו של רש"י מגמה חינוכית מובהקת [6], וייתכן שרש"י מנצל כאן את ההזדמנות להזהיר את הרופאים להימנע מהידרדרות מוסרית.

רבי משה בן נחמן (רמב"ן) (ספרד, ארץ ישראל; 1195-1270) – פרשן התורה והתלמוד, פוסק ורופא. הוא דן בהיתר ובמיצווה הדתית לעסוק ברפואה למרות הסיכונים הכרוכים בכל טיפול: "ואין לך ברפואות אלא ספק סכנה, מה שמרפא לזה ממית לזה וזו שאמרו 'טוב שברופאים לגיהנום' לגנות דרכן של רופאים בפשיעות וזדונות שלהם נאמר אבל לא שיהא חשש איסור בדבר [...] והשבת אבידה דגופו היא" [7]. כרופא הוא הכיר את הסיכונים הקליניים ואת חוסר הזהירות של הרופאים; כרופא וכפרשן מתייחס הרמב"ן לגישה העקרונית של התורה וחז"ל לרפואה, ומוכיח גם ממקורות אחרים, שהרופא מקיים בעבודתו מצוות השבת אבדה, וההתייחסות באימרה היא דווקא לרשלנות מקצועית של רופאים.

רבי מנחם לבית מאיר (המאירי) (צרפת; 1249-1316) – פרשן שיטתי וביקורתי של התלמוד עם נטייה לפילוסופיה, להשכלה ולמדעים אחרים: "מפני שכמה פעמים שופך דמים מפני הייאוש ואינו משתדל כראוי במלאכת רפואתו או שאינו יודע לפעמים סבת החולי ודרך רפואתו, ועושה עצמו בקי." מדבריו נשמעת הערכה עקרונית לרפואה, אך הוא דורש מהרופא "להשתדל כראוי" ולהיות "בקי" במלאכתו.

רבי קלונימוס בן קלונימוס (צרפת; 1286-1328) – הוגה דעות וסופר, למד רפואה, מתמטיקה ואסטרונומיה, תירגם כתבים רפואיים, פילוסופיים ומדעיים משפות שונות [8]. בסיפרו "אבן

הרופא לראות לנגד עיניו תמיד את ההשלכות ההרסניות ("לגיהינום") אם לא יעמוד בדרישות המקצועיות שלו.

רבי יהודה ליוא בן בצלאל (המהר"ל מפראג) (1609-1512) — רב, פרשן תלמודי, מחנך, הוגה דעות ומקובל, אשר העריך את מדעי הטבע: "[...] פירוש מי שהוא רופא ואינו בעל תורת אלוקים עם זה הרי כל עניינו שהוא מעיין בחומרי בלבד, לכך הוא בעל גיהינום" (ספר נצח ישראל, ל'). המציאות מושפעת משיקולים רציונליים, אך על האדם — ועל הרופא בפרט — להכיר גם בגורמים הרוחניים והדתיים.

רבי שמואל אליעזר בן יהודה הלוי אידלש (המהרש"א) (פולין; 1631-1555) — פרשן התלמוד. הוא מסביר את האימרה על-פי דברי קודמיו, אך משלב בהם דברי מוסר חדשים לרופא: "שמחזיק את עצמו לטוב ולמומחה שברופאים שאין כמוהו [...] מתוך גאוותו, ולפעמים הוא טועה בטבע זה החולה וממית את החולה ברפואותיו, אבל יש לו לישא וליתן עם שאר הרופאים כיוון שהוא סכנת נפשות". "טוב" הוא הגדרה סובייקטיבית בלבד של המתגאה במקצועו ואינו מתייעץ עם רופאים אחרים, כי הוא מסכן על-ידי כך את החולים. המהרש"א היה מעורב בענייני ציבור רבים [12] והביע ביקורת קשה כלפי "בעלי בתים העשירים ומנהיגים ומשטררים ומתגאים על אחיהם" (פירושו על סוכה כ"ט ע"ב).

רבי יעקב בן יצחק צהלון (איטליה; 1693-1630) — רב, רופא, חיבר את הספר "אוצר החיים" (1683) על חוכמת הרפואה. בסיפרו "מרגליות טובות" (1665) הוא משבח את האימרה בתפילתו לרופא: "אנא גלגל על-ידי זכויות לעולם ואל תגלגל על-ידי שום חובה בעולם ח"ו ואל תמציא לידי דבר רע, ולא יצא דבר מקולקל על ידי, ולא אהיה גרמא למיתתו של שום אדם בעולם, ולא נזק אפילו באיבר מאיבריו, לא בשוגג ולא במזיד, ולא אהיה בכלל 'טוב שברופאים לגיהינום', אל תאסוף עם חטאים נפשי, ועם אנשי דמים חיי' (תהלים כ"ו, ט)". תפילת הרופאים של צהלון מנוסחת בדומה לתפילת רבנים בבואם לבית-המדרש (ברכות כ"ח ע"ב), והיא משלבת גם את האימרה "טוב שברופאים לגיהינום". צהלון היה רב-רופא מסור לקהילתו [13], ולכן הוא חיבר את תפילת הרופא שלו על פי אותה התפילה בתלמוד.

רבי יצחק חזקיה לאמפרונטי (איטליה; 1756-1679) — רב, מחנך, פילוסוף ורופא; הכניס לימודי חול לעולם הישיבות באיטליה. באנציקלופדיה המונומנטאלית "פחד יצחק" שלו על הספרות הרבנית (1798) הוא מסביר בערך "טוב שברופאים לגיהינום": "ואני אומר דעל [שעל] הקירורגים [הכירורגים] נאמרה יען וביען הם משנים מיצוות החכם ובפרט בהקזת דם מרבים או ממעטים כפי שכלם [שיכלם] הקצר וממיתים החולים וכמה פעמים ראיתי אני הצעיר המחבר כאלה לרוע". אף הוא מייחס את האימרה דווקא למנתח, וכרופא הוא הבחין בין רפואה פנימית לבין "הכירורגיה" (Chirurgia), שאינה נחשבת כמקצוע הרפואה "כפי שיכלם הקצר".

רבי יהונתן איבשיץ (פראג, גרמניה; 1764-1690) — רב ופוסק, עסק גם בחוכמת הקבלה ובחוכמת הטבע, מזהיר את הרופאים שלא להתייחר בחוכמתם: "בכל מחקר הרופאים אין בהם דבר ברור, והחלוט אשר יאמר עליו כי הוא זה ברור בלי ספק, רק לפי

בוזח" (1322), הכתוב בחרוזים, הוא מבקר גם את התנהגות הרופאים: "ויש שיתפאר בחכמת הרפואות. סיפר על עצמו לעשות נפלאות; וכי עמו סודות בקירות לבו חרותים. להחזיר נשמות לפגרים מתים; [...] כן דרך רופאי זמננו עניהם בממון; ולא יחושו למה שיהיה. אם ימות גבר היחיה; [...] ה' לא יראו. ידיהם דמים מלאו; על כן אמרתי רבותינו הקדושים לא אמרו בחינם "טוב שברופאים לגיהינום". כמייצג של ההשכלה היהודית באיטליה במאה ה-13 וכרופא, הוא רואה באימרה גינוי ל"רופאי אליל", המנצלים את מעמדם.

רבי יעקב בן אשר (גרמניה, ספרד; 1343-1270) — סיכם בחיבורו את פסקי ההלכה העולים מהתלמוד והפוסקים: "שנתנה לו רשות לרפאות ומצווה היא ובכלל פיקוח נפש הוא והזריז הרי זה משובח ואם מונע עצמו הרי זה שופך דמים [...] ואם לא נתעסק בה כלל הרי זה שופך דמים ובן גיהינום הוא בוודאי (ארבעה טורים, יורה דעה של"ו)". הוא הופך את הנימה השלילית של האימרה לציווי הלכתי של הרופא לרפא, ודווקא מי שמתרשל מלעסוק ברפואה "הרי זה שופך דמים ובן גיהינום הוא בוודאי" [9]. בזמנו עסקו יהודים רבים ברפואה, כולל רבנים בעלי שם [10], ובחיבורו ההלכתי לבני דורו הוא מקדיש דיון נרחב להלכות רופאים, ומסביר את החובה הדתית של העיסוק ברפואה על-ידי פרשנות חיובית לאותה אימרה חריגה.

רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) (מיורקה 1361-אלג'יר 1444) — רב, רופא, אסטרונום, מתמטיקאי ופילוסוף: "רופא אומן" הוא רופא החבורות במלאכת היד ששגנתו וזדונו היא חבלה ורציחה [...] אבל 'רופא חולים' במשקים [...] נקרא 'רופא' סתם ואינו בכלל זה, שאינו בא לידי חבלה להתחייב בניזקין [...] שאין לו אלא מה שענינו רואות אלא שאין לו לדבר בפני מי שגדול ממנו בחכמה כדין דיין ולא לסמוך על ניסיונותיו ועל זה אמרו טוב שברופאים לגיהינום" (שו"ת תשב"ץ ח"ג פ"ב). ההפרדה בין הכירורגיה (χειρουργία, קרי "מלאכת-יד") או "רופא חבורות" של פצעים חיצוניים ("Wundarzt") לבין רפואה פנימית, הייתה מקובלת בתקופה זו. מתשובות הרשב"ץ ידוע שהוא קרא בעיון בספרי רפואה רבים והתייעץ כרופא עם רופאים מומחים אחרים; מובן כעסו על הרופא, הנשען רק על ניסיונו מבלי להתייעץ במי "שגדול ממנו בחוכמה".

רבי שלמה אבן וירגה (ספרד, המאה ה-15) — רב, רופא, הוגה דעות, היסטוריון, ממגורשי ספרד, נאלץ לחיות חיי אנוסים. סיפרו 'שבט יהודה' הוא קובץ סיפורי הפורענויות שעברו על היהודים עם ויכוחים בין יהודים לנוצרים, חלקם אמיתיים וחלקם מדומים, המתייחסים לסיבות הגלות ושינאת ישראל. על היהודים להרחיק את גורמי השינאה על-ידי התנהגות צודקת כלפי שכניהם הגויים, וברוח זו הוא מפרש גם את האימרה: "שיראה לעולם גיהינום פתוח לפניו אם ייהרג האיש שהרפואה על ידו ובה יעיניו ויעשו החריצות הראוי, וה' טוב' הוא כאשר יחשבו שהם עתידים לירש גיהינום אם לא יכוונו כראוי במחשבה ועיון" [11]. 'טוב' הוא 'לרופאים' לראות לנגד עיניהם תמיד את 'גיהינום', וכך יעיניו ברפואה בחריצות הראויה. פירש מקורי זה משקף את תפישת המחבר גם על מצבו הפוליטי בדור של רדיפות ושמד. על היהודים מוטלת האחריות לפעול תמיד מתוך כובד ראש, ובמקביל גם על

"תרופה", שפירושה גם רפואה וטיפול (יחזקאל מ"ז, יב) וגם "תרפים" או "מקום התרופה" במובן של עבודה זרה [15], והיא המקור האיטימולוגי של המושג השגור Therapy. המישהנה מגנה דווקא את אותה הכת המיוחדת של "רופאים" Therapeutae [16];

(2) טובי הרופאים בתקופת המישהנה והתלמוד באו מאלכסנדריה (יבמות פ' ע"א, נידה ל' ע"ב), שהציגה את הפילוסופיה היוונית, וחכמי המישהנה התנגדו לתפישת עולמם [17]; (3) הנוצרים הראשונים עסקו ב"רפואה" על דרך הכישוף, כדי למשוך יהודים לדתם החדשה, והאימרה באה לגנות ברמו דווקא את הנוצרים; (4) "גיהינום" הוא עמק "גניא" (בן) הנם" בדרומה של ירושלים, אשר שימש בתקופת המקרא כמקום פולחן למולך [18]; (5) על-פי תרגום השבעים את "רפאים" (ישעיה כ"ו, יד ועוד) ב" ιατροσι", דהיינו "רופאים", הציעו לראות גם במישהנה לשון נופל על לשון של "רופאים" עם "רפאים", דהיינו גיבורים בני ענקים [19] או מתים השוכנים בשאל (ב"גיהינום") [20]. כבר במקרא מוזכרת הקרבה המקומית של עמק רפאים ל"גי בן הנם" (יהושע ט"ו, ח), והאימרה מגנה רק את רופאי הכישוף [21]; (6) האימרה היא חיקוי של מליצה רומית [22]; (7) על-פי רמזים בתלמוד האימרה היא כינוי ליון, המוריד אפילו את טובי הרופאים לשאל, דהיינו לגיהינום [23].

לפירושים יהודים עממיים — אין ערך פרשני בהבנת דברי המישהנה, אך הם משקפים התמודדות עממית מעניינת עם האימרה: (1) מי שמתייחס למקצועו ברצינות הראויה, נוחל גיהינום בחייו, כי בעבודתו המסורה הוא סובל ייסורי גוף ונפש בהשתתפותו בצער החולים [24]; (2) מי ש"טוב" עם החולים, ומוותר להם על טיפול קשה, עלול לגרום על-ידי כך למותם; (3) "ולא כרופאי אליל המתהללים באילילים שמפיהם ומפי כתבם יצא ה'טוב', שהחולה נתרפא ועמד מחוליו אלא מפי עליון יצא ה'טוב' [...] 'טוב לרופאים לגיהינום' רצה לומר מה שמתרפאים ומשבחים שמאיתם יצא ה'טוב' ואינם זוכרים מאת ה' הייתה זאת — זה מביאם לגיהינום" [25]; (4) "טוב" בגימטריה שווה 17, כי הרופא המתגאה ברפואתו אינו מתפלל בתפילת "שמונה-עשרה" את ברכת "רפאנו" ככוונה אמיתית, אלא רק 17 ("טו"ב) ברכות [26].

מקבילות ופירושים לא יהודיים

מליצות דומות על הרופאים נמצאו גם בספרות הלא-יהודית, כמו דברי גלנוס: "ההבדל היחיד בין שוודים ורופאים הוא, כי פשעיהם של הראשונים מתחולל בהרים, ואילו של האחרונים —

שכלם ומראה עין ישפטו, ולכך אמרו חז"ל טוב שברופאים לגיהינום [...] [14]. לא על רופא מסוים ותכונת אופיו מדובר כאן לפי רבי יהונתן איבשיץ, בן המאה ה-18, אלא על עצם העיסוק בחוכמת הרפואה הפנימית, שאינו מקנה ידיעה ודאית.

רבי ישראל ליפשיץ (גרמניה, צרפת; 1782-1860) — מחבר פירוש המישהנה "תפארת ישראל": "אין המאמר זה גנאי לרופא רק שבח הרופא המומחה [...] שה'טוב' הזה אין כוונתו כשר רק מי שחושב עצמו שהוא מומחה היותר טוב שברופאים הוא מעותד לגיהי-נום, דבגאותו זו סומך על ידיעתו בספק ואינו מתייעץ עם חבריו כראוי [...] שמא יטעהו דמיונו ואינו חושש לעיין היטב בספרי הרפואות קודם שיתן להחולה סמי רפואה". המילה "טוב" היא סיבת הגנאי לרופא; בשעה שפרשנים אחרים הסתפקו להוציא את העוקץ השלילי מן האימרה, ליפשיץ מרחיק לכת בגישתו האפולוגטית שהאימרה היא "שבח הרופא המומחה". פירושו מתאים להתעניינותו במדעים ובמיר-חד ברפואה. בפירושו הוא מזכיר רופאים (אבות ג:יד) ומדענים אחרים (יומא ח:ו), ומשבח במיוחד את אדוורד יעננער (אנגליה; 1749-1823) על פיתוח החיסונים. דרישתו מהרופא "לעיין היטב בספרי הרפואות" מתאימה להתעניינותו בספרי הרפואה.

יוסף אלמנצי (איטליה; 1801-1860) — סופר ומשורר; חיבר את השיר "רע שברופאים לגיהינום": "רופא רשע! פקודי אל בזית, מאסת תורתו, אף משפט גבר. לא תרצה, לא תנאף כעב מחית, גם שמת לא תגנוב במחילות קבר [...] גנבת הון מכיס, כי לא ריפאת את חבורת איש, אך הרבית שבר: שפכת דם נקי" (נום זהב", מהדורת המחבר, 1858, שיר

ל"ג). על-ידי הפיכת האימרה ל"רע שברופאים לגיהינום" הוא מלמד את רופאי דורו, שדווקא מי שמנצל את מעמדו המקצועי לרעה הוא שמיועד לגיהינום, אך הרופא הטוב — שכרו רב לו.

חוקרים יהודים בני המאות התשע-עשרה והעשרים — הציעו פירושים מגוונים על-פי תחום מחקרם, אך גם הם לא השתחררו מגישה מתנצלת: (1) האימרה מגנה רק את הרופאים שפעלו בשיטות של כישוף, כגון כת האיסיים, שכן 'אסיא' פירושו בארמית 'רופא' (פרויס 23), או כת יהודית אחרת בשם Therapeutae, שפעלה לפי פילון במאה הראשונה לספירה ליד אלכסנדריה; השם Therapeutae נגזר מהמילה המקראית

▲ האימרה הידועה "טוב שברופאים לגיהינום" (מישהנה, סוף קידושין) מגנה לכאורה את כל הרופאים ואת הרפואה. מסר זה עומד בסתירה גמורה עם הכבוד והערכה המובעים כלפי הרופא והרפואה בספרות היהודית לדורותיה.

▲ הפרשנים היהודים לאורך כל הדורות התמודדו עם האימרה הקיימת, ודרושו ממנה לקחים מוסריים רבים ומגוונים, כדי לשפר את האחריות המקצועית והמוסרית של הרופאים במסורת ישראל — כל מחבר על-פי מיישנתו ועל-פי צורך השעה. כך נוצר במהלך ההיסטוריה מעין קוד מוסרי לרופא היהודי עם דרישות בתחומים רבים: התנהגות כלפי החולה, מקצו עיות בעצם העיסוק ברפואה, אופיו ואישיותו של הרופא, תפישות עולם של הרופא ועוד.

▲ בכתבי היד האמינים של המישהנה חסרה האימרה החריגה "טוב שברו פאים לגיהינום", ומסתבר שהיא תוספת מאוחרת לטקסט המקורי. רשימת הפירושים הארוכה מתקופות שונות מהווה עדות מרשימה ומרתקת של פרשנות רבנית עם דרישות מוסריות לרופאים, כדי לשמור ולשפר את הרמה המוסרית של הרופאים במסורת ישראל.

תמונה 1: הספדו של Christian Reinecke משנת 1742 על הרופא Johannes Georgius Otto, אשר מפרש את האימרה "טוב שברופאים לגיהנום" ומצטט אותה במקור העברי בעמוד השער (המקום מסומן בחץ).

השבת לכל טיפול רפואי (שבת יד: ג ועוד); הבעל חייב לדאוג ולשלם את צרכי הרפואה של אישתו (כתובות ד: ט); המזיק את חברו חייב לשלם את כל ההוצאות לרפואתו (בבא קמא ח: א); מצווה לרפא את חברו (נדרים ד: ד). חכמי המישנה העריכו את העיסוק ברפואה [33], ורופאים מוזכרים במישנה בשמם המלא (כריתות ג: ח; ראש השנה א: ז; בכורות ד: ד). האימרה "טוב שברופאים לגיהנום" חורגת, אפוא, בספרות המישנה.

האימרה מופיעה במישנה בסוף מסכת קידושין (ד: יד), לאחר דיונים על הלכות איסורי ייחוד בין נשים וגברים. בהקשר זה מוסיפה המישנה הערות כלליות על בחירת מקצועות שונים: "אבא גוריינן איש צדיין אומר משום אבא גוריא לא ילמד אדם את בנו חמר גמל ספר ספן רועה וחונני, שאומנתן אומנות לסטים. רבי יהודה אומר משמו החמרין רובן רשעים והגמלין רובן כשרים הספנין רובן חסידים. טוב שברופאים לגיהנום והכשר שבטבחים שותפו של עמלק". נוסח זה מופיע בדפוסים ובכמה כתבי יד, אולם הוא חסר בכתבי היד האמינים של המישנה (תמונה 2),

ברומא גופה" [27], או המליצה הלטינית: *Ubi tres medici - ubi tres athi* ("במקום בו יש שלושה רופאים – יש שלושה אתאיסטים") [16]. פרשן המקרא יצחק אברבנאל (ספרד-איטליה; 1508-1437) מזכיר אף הוא פיתגם דומה בשם "חכמים קודמים": "הרופא הסכל – חברו של מלאך המוות" (פירושו לבראשית מ"א). האימרה הייתה שגורה בפי רופאים יהודים בימי הביניים, ועברה דרכם גם לסביבה הלא-יהודית [21]. הקיסר סיגיסמונד קבע בשנת 1436, שבכל עיירה בגרמניה יתמנה רופא ציבורי שיטפל בעניים בחינם "כאשר נציגי הרפואה אף פעם לא עושים זאת, ובגלל זה יורדים לגיהנום", והדברים מתאימים לפירושו רש"י. חוקרים לא-יהודים הציעו פירושים לאימרה, המשקפים את יחסם כלפי היהודים:

- יוהנס בוכסטורף הצעיר II (באזל, שוויץ; 1664-1599) – בלשן ותיאולוג נוצרי, פרופסור באוניברסיטת באזל ומגדולי החוקרים הנוצרים של המקרא והספרות הרבנית. אביו, יוהנס בוכסטורף הזקן (I) (1629-1564), פירסם בשנת 1603 את הספר האנטישמי *Synagoga Judaica*. בלקסיקון המפורסם שלהם הם מפרשים את האימרה כגינוי נגד הרופאים הנוצרים [28], כי לפי התלמוד (עבודה זרה כ"ז ע"ב) אסור ליהודים להתרפא מרופאים לא-יהודים, כשנשקפת בכך סכנת חיים. פירושו של בוכסטורף, שהאימרה היא הפלייה יהודית נגד הנוצרים, הוא לדעתי השלכה אנטישמית קלאסית: בשנות 1789-1397 נאסר על היהודים לגור בבאזל [29], ורק למשפחת בוכסטורף היה רישיון להחזיק יהודים בביתם, כדי שיעזרו להם בהגהת ספרי המקרא בעברית עם תרגום, ובזכות זה נהפכה באזל למרכז הדפוס העברי [30]. הפליית היהודים על-ידי הנוצרים בבאזל מתאימה לפירושם את דברי בוכסטורף, שלפיו האימרה היא הפלייה יהודית נגד הנוצרים.
- כריסטיאן ריינקה (לייפציג, גרמניה; 1752-1668) – מרצה לשפות שמיות ותיאולוגיה באוניברסיטת לייפציג, הקדיש לאימרה הספד מפורט בלטינית (1724) (תמונה 1) [31], בלי חידוש על דעתו של בוכסטורף.
- דינאל שנקל (היידלברג, גרמניה; 1885-1813) – כומר ופרופסור למקרא בהיידלברג, מחבר לקסיקון מקראי: "תפיסת התלמוד כמובן מגנה [את הרפואה], לפיה מגיע לרופא הטוב ביותר [עונש] גיהנום" [32]. הוא אינו מציין את מקור האימרה ומתעלם ממקורות תלמודיים אחרים בעניין מעמד הרפואה. חוגים אנטישמיים האשימו את היהדות בהתנגדות עקרונית לכל קידמה תרבותית ומדעית, ומגמתו של שנקל הייתה להציג לקוראיו את הנצרות הנאורה, כפי שהוא מפרש בהקדמתו. על-פי נטייתו האנטישמית משמשת לו האימרה הוכחה מצוינת למטרתו. למרות שחיבורו עוסק במקרא בלבד, הוא לא נמנע מפאת מגמתו האנטישמית מלהתייחס בצורה שטחית ביותר גם להערכת הרפואה בספרות התלמוד.

מקור האימרה ופירושה במישנה ובמקבילות

עיון בכתבי היד האמינים של המישנה יכול לתרום להבנת האימרה ולהאיר באור חדש את תולדות פרשנותה. במקומות רבים בספרות המישנה מובעת הערכה וכבוד רב לרופאים ולרפואה: מחללים את

פלא לשמש את קונם הדי הם מתפנן שלא
 בעצמי את שנברתי לשמש את קוני איני
 דין שתהא פניתי שלא בעצמי ומי גניס לי
 להיות מתפננם בעצמי הווי אוב הטאוי לפני
 פוידעתי את מעשוי קיפחתי את פניסתי
 כב אלה ר עורדיי פניח את כל א
 אופנות שבעולם ואינו פליד את בני אלה
 תורה כרי שיאכל שכר עפילה בעולם הזה
 וקון קיינות להם לעולם הבא שאין לך אופנה
 שהיא ענודת לאדם אלא בנעוהו בלבד א
 אבל אם בא לידי חולי או לצידה שלויסורים
 או ייכנס לידי זקנה ואין יכול לעמוד בלאסט
 נצמצא פת מוטל ברעב אבל התורה אינה כן
 אלא משפדת את אדם ככל ריע בנעוהו ו
 ונתנת לו אחיית ותקוה בוקנות בנעוהו
 מה הוא אוב וקווי יי יחליפה כה יעלו אבר
 כנשרים ידוץ ולא ייעצו ולכו ולא ייעפו
 בוקנותו מהו אוב עוד ינוטן כשיטה דשנים
 ויעצם יהיו כב וכן אתה פוצא ב
 באביט אנהם סביכו הפיקוס כרוך הוא
 בנעוהו ובוקנותו בנעוהו מה הוא אופר
 ואעשך לעי גדול ואמרוך ואגילה שפך ו
 והיה כרכה בוקנותו מהו אוב ואניהם זין
 בא כפיס וייו כרוך את אניהם בכל
 כו וכן אתה פוצא באביט אנהם ש
 ששינד את התורה ען שלא באה לעולם
 ע עקב אשר שפיע אברהם בקלוי וע

וישכר משפדות ונורתי
 חוקתי
 ואם לית פד נשיב

תמונה 2: בכתב יד קויפמן של המישנה, אשר הוא בכיר כתבי היד השלמים של המישנה, חסר במישנה קידושין ד:יד כל הקטע "אבא גוריין איש צדיין אומר... שתופו של עמלק" (המקום מסומן בחץ).

הביוגרפי והמנטלי שלו. הפרשנים היהודים הפיקו מהאימרה לקחים מוסריים חשובים לרופאים בכל דור ודור, מתוך התמודדות כנה עם הטקסט כפי שנמצא בפניהם. הפירושים שהוצגו ונותרו בסקירה זו יצרו במשך ההיסטוריה מעין קוד מוסרי לרופא היהודי בתחומים שונים: דרישות להתנהגות מוסרית של הרופא כלפי החולה, דהיינו שינאת בצע, חובת הטיפול גם בעניים (רש"י), חובה דתית לטפל בחולים ('בעל הטורים'); דרישות מקצועיות בעצם העיסוק ברפואה, דהיינו להימנע מרשלנות רפואית (רמב"ן), השתדלות מקצועית וכנות מדעית (המאירי), התייעצות במומחים גדולים (רשב"ן), זהירות מקצועית (יעקב צהלון) במיוחד

ובשני התלמודים אין שום התייחסות לאימרה. חלק נכבד של מפרשי התלמוד לא פירשו אימרה זאת כלל כמו הרי"ף (ספרד; 1103-1101), הרא"ש (גרמניה-ספרד; 1250-1327) והרמב"ם (ספרד-מצרים; 1135-1204). בכתב יד פארמה נמצאו בסוף המישנה הוספות שונות בכתבי יד יותר מאוחרות, אך עדיין בלי הקטע "טוב שברופאים לגיהינום" (תמונה 3). הפיסקה, אם כן, אינה חלק מקורי של המישנה, אלא תוספת משנית מתקופה מאוחרת, כי בסופי המסכתות נתווספו לפעמים קטעים מתוך מקורות אחרים בתקופה מאוחרת [34].

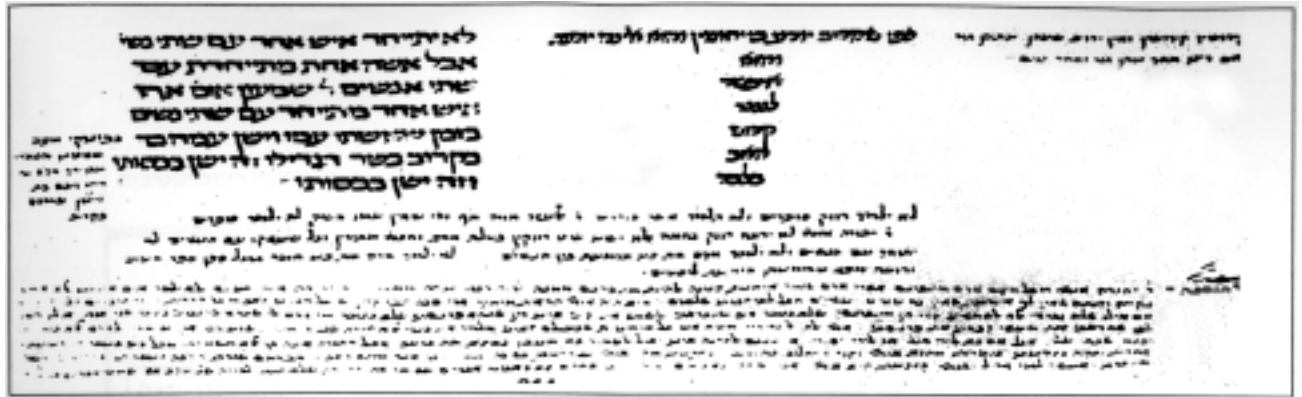
האימרה "טוב שברופאים לגיהינום" מובאת גם במסכת סופרים (ט"ז:), אשר חוברה לדעת החוקרים במאה השמינית: "החמרים רובן רשעים, והספנין רובן צדיקים, טוב שברופאים לגיהינום, והכשר שבטבחים שותפו של עמלק". גם במסכת אבות דרבי נתן (נוסח א', ל"ו, ה), שנערכה לאחר חתימת התלמוד [35], נזכר "טוב שברופאים" ברשימה של בעלי מקצוע, אשר אין להם חלק לעולם הבא: "שיבעה אין להם חלק לעולם הבא ואלו הן לבלר וסופר וטוב שברופאין ודיין לעירו וקוסם חזן וטבח". בשני המקורות יש בפשטות גינוי כוללני לכל הרופאים, אך פרשנים אפולוגטיים יהודים רצו לצמצם את הביקורת כגינוי של רופאי אותה התקופה בלבד, אשר עסקו בריפוי בדרכים של כישוף [36]. הרפואה הייתה חלק בל ינתק מהדת והפולחן, אשר היו מקובלים גם בדת הנוצרית [37].

מניתוח כתבי היד האמינים עולה, שהאימרה לא הייתה חלק של נוסח המישנה המקורי, אלא תוספת מאוחרת. מסתבר, שהביקורת הקשה במקורות מאוחרים יותר נובעת מהעובדה שחלק הרופאים לא עשו את מלאכתם נאמנה, שהרי לפני כ-1800 שנה הייתה תרומת הרפואה מוגבלת וגרמה לעיתים אף לנזקים. הטיפול היה קשור לפעמים במינות ובכישוף על-פי רוח אותו הזמן. על כל פנים, אין להסיק מהאימרה, החסרה בנוסח המקורי, התייחסות עקרונית שלילית של חכמי המישנה נגד הרופאים והרפואה.

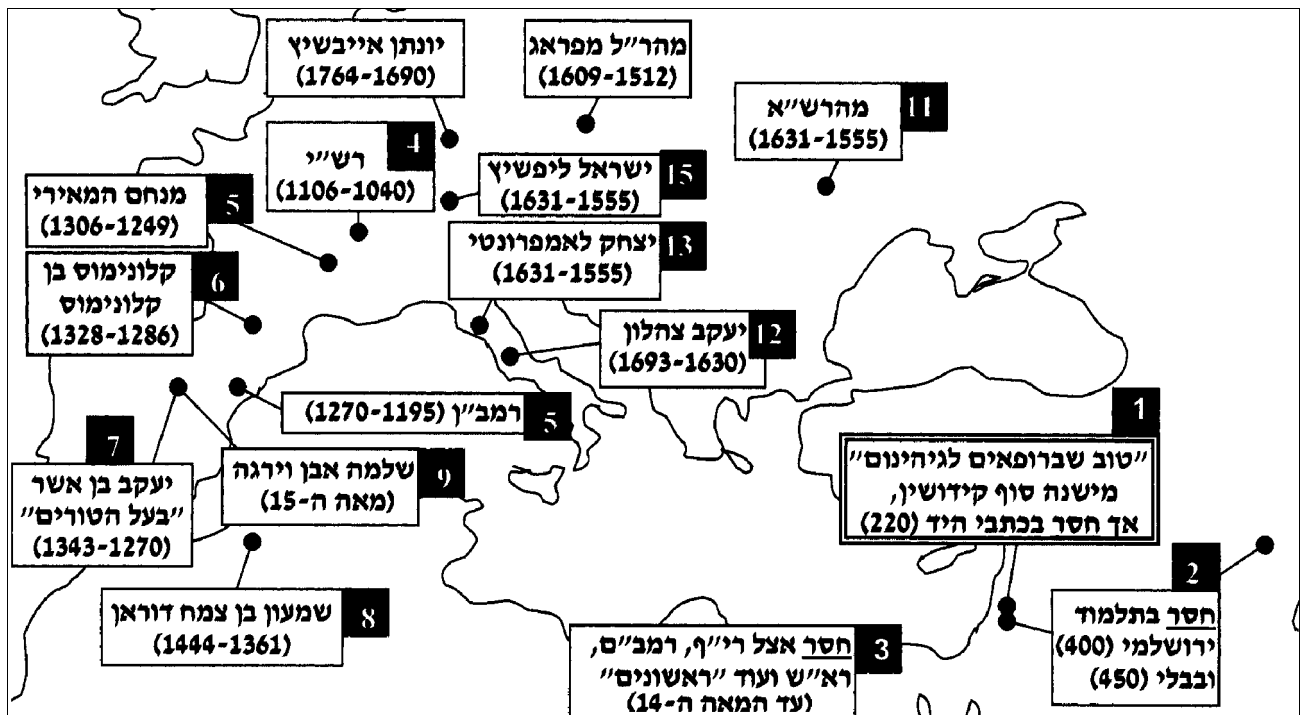
מסקנות ודין

במחקרנו ניתחנו את מקורות האימרה החריגה על-פי כתבי היד והפרשנות העשירה – "כמה דיו נשפך וכמה קולמוסין נשתברו, לתת איזה טעם לשבח למאמר המבהיל הזה, אשר אך כמו זר נחשב" [16]. לעניות דעתי זה המחקר הראשון שמובאים בו המקורות והפירושים הרבים באופן שיטתי והיסטורי, ומנתחים בו הפירושים על-פי הרקע הביוגרפי והמנטלי של הפרשנים, יחד עם דיון היסטורי.

האימרה "טוב שברופאים" חורגת מספרות המישנה, שבה יש גישה אוהדת לרפואה ולרופאים. בכתבי יד מוסמכים של המישנה והתלמודים חסר כל הקטע, ומסתבר שמקור האימרה הוא מטקסט מאוחר, הבא לגנות דווקא את הרופאים שטיפלו בחוליהם בדרכי כישוף. פרשנים נוצרים לא טרחו לבדוק את המקורות על בוריים, אלא ניצלו את האימרה להוכחת מגמתם האנטישמית. הפרשנים היהודים נותחו על-פי הרקע ההיסטורי שלהם ופזורים הגיאוגרפי (תמונה 4); פירושיהם משקפים את ההבנה הסובייקטיבית של כל פרשן על-פי תפישת עולמו והרקע ההיסטורי,

תמונה 3: בכתב יד פארמה של המישהנה (Mishna Codex Parma "C" De Rossi 984) נתווספו למישהנה קטעים שונים בכתבי יד שונים, אך האימרה "טוב ברופאים לגיהנום" עדיין חסרה בכולם.

תמונה 4: מפה היסטורית של הפרשנים על האימרה. הפירושים המגוונים משקפים את ההבנה הסובייקטיבית של כל פרשן על פי תפישת עולמו והרקע ההיסטורי, הביוגרפי והמנטלי שלו.

הפרשנות של האימרה מהווים דוגמה מרשימה לתופעה זאת גם במחקר הפרשנות והדרשנות במסורת ישראל: בכתבי היד של המישהנה האימרה החריגה לא קיימת כלל, אך כיוון שהיא התקבלה בתקופה הרבה יותר מאוחרת לספרות הרבנית, מפרשי התלמוד והוגי דעות יהודים לדורותיהם פירשו אימרה זו בכל דור ודור על-פי תפישת עולמם ודרשו מתוכה דרישות מוסריות לכל עידן ועידן, כדי להבטיח רמה מוסרית של רופאי ישראל.

לסיכום, האימרה "טוב שברופאים לגיהנום" של המישהנה (המאה השלישי לספירה) עומדת בסתירה עם הגישה החיובית לרפואה בספרות המישהנה והתלמוד. בכתבי יד האימרה חסרה, וזו נוספה לטקסט המקורי בתקופה מאוחרת יותר. מפרשי התלמוד

בכירורגיה (יצחק לאמפרונטי), ובקרה מקצועית (שלמה אבן וירגה); דרישות בנוגע לאופיו ולאישיותו של הרופא, דהיינו האיסור להתגאות (מהרש"א, ישראל ליפשיץ), והחשיבות להתנהג במידת הענווה, כי מדע הרפואה אינו מוחלט (יונתן איבשיץ). מבחינת תפישת העולם אין לרופא להיות מרופאי אליל המתפארים בחוכמת הרפואה (קלונימוס), אלא יש לחפש שילוב של רפואה עם השקפת עולם דתית-רוחנית (המהר"ל מפראג). הרב-הרופא יעקב צהלון שילב את האימרה בתפילת הרופאים שלו, ועד ימינו נדרשו פירושים מהאימרה [38].

כבר בתלמוד קיימת אמביוולנטיות מכוונת בהערכתו של הרופא [39]: אם כי עצם מקצוע הרפואה חשוב, מודגשת גם הבעייתיות וסכנת ההידרדרות המוסרית של הרופאים. תולדות

14. בפירושו "כרתי ופלתי" על שולחן ערוך יורה דעה סי' קפ"ח, סק"ה.
15. בראשית ל"א, יט; שמואל א' ט"ו, כג; מלכים ב' כ"ג, כד; יחזקאל כ"א, כו; זכריה י', ב; תוספות עבודה זרה ל"ב ע"ב ד"ה ההולך לתרפות.
16. ראב"ן ש', "הטוב שברופאים לגיהנם" המגיד ט' (שנת תרכ"ה-1865), 206-207.
17. *Israels AH, Collectanea gynaecologica ex Talmude Babylonic*, (Dissertatio historico-medica inauguralis), Groningen 1845, 28-29.
18. קוטשר י', "מלים ותולדותיהן", ירושלים, קרית ספר, תשכ"ה, 66 על פי מלכים ב' כ"ג, י; דברי הימים ב' כ"ח, ג; ל"ג, ו; ירמיה ז', לא; י"ט, ה; ל"ב, לה, ועוד.
19. בראשית י"ד, ה; דברים ב', יא-כ"א; ג', ח.יא-יג; יהושע י"ב, ד; י"ג, יב; כ"ד, יב.
20. שמואל א' כ"ח, יג; ישעיה י"ד, ט; כ"ו, יד; יט; תהלים פ"ח, יא; איוב כ"ו, ה; משלי ב', יח; ט', יח; כ"א, טז.
21. לנדא סג"ל י', "ביכורי העיתים", וינה, 1824, 58-59 והמהדיר שם; פרויס (הערה 2), 25; פרידנוולד (הערה 5), 12; "אנציקלופדיה מקראית", כרך ז', 404-407, ערך *רפאים.
22. *Zimmels HJ, Magicians, Theologians and Doctors*, London, Edward Goldston & Son, 1952, 170-171, note 50.
23. לנדא סג"ל י', (הערה 21); הוא מתבסס על בבא בתרא נ"ח ע"ב; סנהדרין קי"א ע"ב.
24. שטינברג ויקוטק (הערה 5).
25. שו"ת "תשובה מאהבה" ח"ג, סי' ת"ה על סימן של"ו.
26. מפרמישלן מ' (מאיר מפרמישלן), "מרגניתא דרבי מאיר", סימן ט"ז.
27. יעקובוביץ ש', (הערה 1), 251, הערה 6, עם הפניות נוספות.
28. *Buxtorf J, Lexikon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, Leipzig, 1875, III, 1127, s.v. Rophe.
29. *Wedler-Steinberg A, Geschichte der Juden in der Schweiz*, 1966.
30. *Prijs J, Die Basler hebräischen Drucke (1516-1828)*, Basel, 1952.
31. פרויס י', (הערה 2) בעמוד 28 מפנה לספר שלם בנושא זה, אך בתיקוניו בעמוד 692 הוא מציין את ההספד בלטינית הנמצא באוניברסיטת יאנה, גרמניה. Univ.-Bibl.Jena. Bud. var. 382. No. 158.
32. *Schenkel D, Bibel-Lexikon – Realwörterbuch zum Handgebrauch für Geistliche und Gemeindeglieder*, Leipzig, 1869, 252, Artikel *Arzneikunst.
33. משנה יבמות ח:ד; בבא בתרא ט:ד; עדויות ב:ה; מכשירין ו:ח; ספרות נוספת אצל יוליוס פרויס (הערה 2).
34. אפשטיין י' נ' ה', "מבוא לנוסח המשנה", ירושלים, תש"ס, 974-977.
35. קיסטר מ', "עיונים באבות דר' נתן נוסח, עריכה ופרשנות", ירושלים, תשנ"ח.
36. *Müller J, Masechet Soferim - der talmudische Tractat der Schreiber*, Leipzig, 1878, 211-2.
37. עיין למשל מסכת עבודה זרה כ"ז ע"ב; בתוספתא חולין ב' 22; ע' עיר-שי "יעקב איש כפר נבוריא – חכם שנכשל במינוח", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ב' (ב), 153-168.
38. דן עמיר, 'טוב שברופאים' (זווית אישית), הרפואה 2000; 139, (3-4): 157-158.
39. צימלס צ' ה', (הערה 22), 6 ואילך.

לאורך הדורות התמודדו עם האימרה הקיימת והפיקו ממנה לקחים מוסריים רבים על-פי הרקע הביוגרפי והמנטלי שלהם. רשימת הפירושים מהווה עדות מרשימה ומרתקת של דרישות מוסריות לרופאים, שמטרתן לשמור על הרמה המוסרית של מעמד הרפואה במסורת ישראל.

שלמי תודות: ברצוני להודות להערוותיהם של הפרופסורים שמעון גליק, בית-חולים סרווקה, באר-שבע; אברהם גרוסמן, מחלקה לתולדות ישראל; מנחם כהנא, המחלקה לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים, שמואל קוטק, המדור לתולדות הרפואה, הפקולטה לרפואה, האוניברסיטה העברית, ירושלים; אברהם שטינברג, בית-חולים שערי צדק, ירושלים; ד"ר יוסף אורבך (אפרת); הרבנים יואל בן-נון, ברוך גיגי ויוסף צבי רימון באלון שבות.

I would like to express my thanks to the Library of the University of Jena, Germany, for providing me a copy of the manuscript from Christian Reinecke (Figure 3), which was not published previously to the best of my knowledge.

ב י ב ל י ו ג ר פ י א

1. יעקובוביץ ע', "הרפואה והיהדות – מחקר השוואתי והיסטורי על יחס הדת היהודית לרפואה", מוסד הרב קוק, תשכ"ו.
2. *Preuss J, Biblisch-talmudische Medizin*, Berlin, Karger, 1911 (translated and edited by *Fred Rosner Biblical and Talmudic Medicine*, Northvale, NJ/Jerusalem, 2000).
3. מרגלית ד', "חכמי ישראל כרופאים", ירושלים, הוצאת הרב קוק, תשכ"ב.
4. שטינברג א', "אנציקלופדיה הלכתית רפואית", ירושלים, 1992, כרך שלישי, 386-398, *לימוד רפואה.
5. פרויס י' (הערה 2), 24-29, יעקובוביץ ע' (הערה 1), 249-252 ושטינברג א' (הערה 4), כרך ששי, 78-80, *רופא; שמואל קוטק "טוב שברופאים לגיהנם" בתוך "אסיא" ב', 21-26 עם הערות העורך אברהם שטינברג, שם 27-28; *Friedenwald H, The Jews and Medicine*, N.Y., John Hopkins Press, 1944, Vol 1, 11ff; 69ff; 84ff.
6. גרוסמן א', "פולמוס דתי ומגמה חינוכית בפירוש רש"י לתורה" בתוך "פרקי נחמה – ספר זכרון לנחמה ליבוביץ", ירושלים, ספרית אלניו, תש"ס, 187-205.
7. שעוועל ח', (מהדיר) "כתבי הרמב"ן" בספר 'תורת האדם', שער המיחוש – ענין הסכנה ד"ה אבל רבנו, עמוד מ"א.
8. *Meisel WA, (Hrsg.) "Der Prüfstein-Sittenspiegel des Kalonymos ben Kalonymos" (metrisch übersetzt)*, Budapest, 1878 with Biography in the Introduction "Leben Kalonymos" V-XI.
9. שטינברג מ' ה', "תורת הטור", תל-אביב, דפוס אשל, תשי"ט, קט"ו-קט"ז, והערה קע"ד שם.
10. *Shatzmiller J, Jews, Medicine and Medieval Society*, University of California Press, 1994.
11. בער י', במבוא למהדורתו של עזריאל שוחט "רבי שלמה בעל ספר שבט יהודה", ירושלים, ביאליק, תש"ז, מבוא; ושם פרק מ"א, ק"י, שורה 11.
12. בן-ששון ח' ה', "הגות והנהגה – השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלהי ימי הביניים", ירושלים, ביאליק, תשי"ט, 202 ואילך; 213 ואילך; 221 ואילך.
13. *Friedenwald H, Jacob Zahalon of Rome, Rabbi, Physician, Author and Moralizer in his book The Jews and Medicine*, John Hopkins Press 1944, 268-279.

מחבר מכותב: בנימין גזונדהייט, ת.ד. 411, 90433, אלון שבות
טלפון: 02-9309615; פקס: 02-9933359
דוא"ל: benges@bgumail.bgu.ac.il